

مفهوم زمان در آیین و هنر ذن با تکیه بر نظریه دوگن

*
نازنین کریمی

چکیده: مبحث زمان، موضوع فلسفه پردازای‌های بسیاری از گذشته تا به حال بوده است. اما از آن جا که دنیای شرق بیشتر به تفکرات و آیین‌های درونی، رمزی و معرفتی پرداخته است، کمتر نوشته‌های را می‌توان یافت که به طور خاص به این مهم پرداخته باشد. از آن جا که نحوه درک و دریافت از این مفهوم، جلوه‌های معیشتی و فرهنگی خاصی را در پی خواهد داشت، این مقاله کوشیده است تا به جستجوی مفهوم زمان، در آیین ذن با تکیه بر تئوری دوگن بپردازد. علاوه بر آرای این استاد بزرگ ذن، آیین‌ها و هنرهای ذن راه‌گشای این مقوله بوده‌اند.

واژگان کلیدی: زمان، ذن، دوگن.

◆ مقدمه

مفهوم زمان اگرچه مفهومی آشنا برای همگان می‌باشد، جزء پیچیده‌ترین مباحث فلسفی نیز می‌باشد. به نحوی که از دیرباز مورد توجه فلاسفه، حکما و دانشمندان بوده است. در هر دوره‌ای از تاریخ، از جنبه‌های گوناگون به آن پرداخته شده که مطرح کردن تمامی آنها در این مختصر نمی‌گنجد. اما از آن جا که هدف این نوشته پرداختن به زمان در آیین ذن و به خصوص آراء «ای هی دوگن»^۱ درباره زمان می‌باشد، لازم است مقدماتی در مورد این آیین، در ارتباط با مباحث مورد نظر بعدی مطرح شوند.

ذن یکی از آیین‌های بودایی است که برخی ریشه‌های آن حتی در هند قابل پی‌گیری است.^۲ اما ذن (چن) به عنوان یک مکتب رفتار و اندیشه در چین یا به عرصه وجود گذاشت و سپس از طریق راهبان بودایی از چین به ژاپن رسید. از آن جا که اکثر آیین‌ها و مکاتب بودایی به نوعی به زندگانی معنوی مردم پرداخته‌اند و سعی در بالا بردن سطح زندگی معنوی داشته‌اند، به نظر می‌رسد که آیین ذن در این جا تفاوت عمده‌ای با سایر مکاتب بودایی دارد. چرا که «ذن از این پا فراتر نهاده است و در عمق هر دوره از زندگی

فرهنگی مردم ژاپن راه یافته است.» (پاشایی، ۱۱۹، ۱۳۷۶) این عجین شدن با زندگی و فرهنگ مردم به آن جا می‌رسد که در ذن عقیده بر آن است که رسیدن به ساتوری از طریق انجام کارهای روزمره میسر می‌باشد. یعنی نباید انتظار آن را داشت که با یک مجموعه اصول طبقه‌بندی شده سر و کار داشته باشیم تا با پیمودن این مراحل به روشن شدگی دست پیدا کنیم. «هر کار یدی که فرد را از وضعیت انفعالی بیرون می‌آورد بخشی از فرآیند روشن شدگی است.» (دله، ۱۳۸۲، ۸۶) در منابع آمده است که زادگاه اولیه ذن در چین می‌باشد. اهمیت چین در این جا تنها به این محدود می‌شود که آیین ذن در آنجا به شکوفایی فلسفه چینی و مکتبی در نقاشی دوره سلسله سونگ انجامید. اما در واقع «ذن تا آن اندازه که در زندگی فرهنگی مردم ژاپن مؤثر بود در چین نبود.» (پاشایی، ۱۳۷۶، ۱۱۹)

برای پرداختن به ذن؛ این که چه می‌گوید؛ چه تأثیری در رفتار و اندیشه مردمان دارد و جلوه‌های مادی و البته معنوی آن در زندگی چیست، همواره باید این مطلب را مد نظر داشت که «ذن یک مکتب رفتار و اندیشه است بر پایه سلوک زاهدانه و ادراک ساده‌ترین کارهای زندگی.» (دله، ۱۳۸۲، ۸۵)

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه کاشان

جا منظور این نیست که حالتی وجود دارد که برای رسیدن به آن باید تلاش کنیم که با طبیعت یکی شویم. بلکه مقصود جایگاهی است که، یگانگی با طبیعت وجود داشته است؛ «عالمی یکتا» و در واقع قصد بازگشت به زمان و دنیای ازلی را داریم. «ذن ما را به عالم یکتایی می برد که هنوز چیزها و رویدادها آغاز نشده‌اند و این همان آغاز بی آغاز همه چیز است. در این جا هنوز زمان به خود دانستگی ندارد. یعنی هنوز به خود نیامده است و خود را درنیافته است. ذن درست جایی است که تازه این دانستگی یا بی زمانی می خواهد پیدا شود یا به عبارت دیگر، ذن درست در همان لحظه‌ای که دانستگی یا زمان می خواهد از ندانستگی یا بی زمانی، پیدا شود، آن را می‌گیرد، یعنی در می‌یابد. این لحظه در ذن به «اکنون جاویدان» یا «حال مطلق» یا جاودانگی اکنون» معروف است. یعنی همان نقطه و لحظه به هم رسیدن زمان و بی زمانی، یا دانستگی و ندانستگی. پیداست که این لحظه از باز گفته شدن و از بیان می‌گریزد.» (پاشایی، ۱۳۷۶، ۵۳) اما چگونه می‌توان به این جایگاه بازگشت؟ به مقامی که هنوز دوئی - منظور دوئی میان انسان و طبیعت است - پیدا نشده است. در بحث از این دوئی یک شناسنده مطرح است و یک موضوع شناسایی. در ذن عقیده بر آن است که در هر تجربه انسانی، بستگی کامل و تمام میان این دو وجود دارد، یعنی به همان اندازه که شناسنده، موضوع شناسایی را می‌آفریند، موضوع شناسایی هم او را می‌آفریند. در این جا «شناسنده احساس نمی‌کند که از تجربه اش جداست. خود یا «من» من چیزی نیست به جز جامعیت همان چیزهایی که از آن آگاهم.» (همان، ۵۸) و این مطلب در واقع به یکی از مفاهیم فلسفی عمیق در آیین ذن اشاره دارد. بر طبق این فلسفه^۶ جهان بر چهارگونه است^۷، که بالاترین مرتبه آن به «جی جی موگه» معروف است. «جهان را نمی‌توان شناخت و معنای واقعی آن را نمی‌توان درک کرد مگر آن گاه که به جهان جی جی موگه دست یافته شود. تنها از راه شهود پرجنیا (شناسایی بی کران) است که می‌توان به جهان جی جی موگه راه یافت. (همان، ۶۳) شناسایی بی کران (مهاپرجنیا) در واقع یکی از اصول بنیادین آیین بودا می‌باشد و در این جا تنها به ذکر اهمیت این نوع شناخت و رابطه‌ای که با مفهوم زمان دارد پرداخته می‌شود. «شهودهای پرجنیا یک راست به اعماق زندگی می‌روند. همراه با زمان می‌روند و در مکان جای می‌گیرند؛ همواره می‌گیرند، یا جریان دارند. با این همه هرگز از نقطه‌ای که هستند جدا نمی‌شوند؛ به نظر می‌رسد که همواره در یک جا هستند و جاودانه در «اکنون» ساکنند و با این همه در هر لحظه، هر دقیقه و هر ثانیه در حرکتند.» (همان، ۶۴)

بنابر این نکته مهم و اساسی، در این جا با یک دستگاه فلسفی سر و کار نداریم که به مرور زمان ساخته و پرداخته شده باشد. آن چه که به عنوان اولین و معتبرترین منابع برای درک بهتر این آیین در دسترس داریم پرسش و پاسخ های معماگونه استادان ذن با شاگردان خود (کوان)، اشعار این اساتید و از جمله هایکوها، انواع آثار نقاشی و خوش نویسی و نیز مراسم و آیین‌هایی چون آیین چای و گل آرایبی و... است که باید از خلال این نگاشته‌ها و شیوه رفتار این اساتید به عمق این مکتب نفوذ کرد.

در بررسی انواع هنرهای ذن، آیین‌ها، رفتارها و... نوعی هماهنگی در برخی عناصر آنها مشاهده می‌شود. به گونه‌ای که در نظر اول شاید بتوان گفت همه اینها به نوعی سعی در بیان «جان مایه ذن» دارند. اما این جان مایه چیست؟ آیا اصلاً بیان آن در قالب کلام می‌گنجد؟ یا این که باید همانند خود استادان و هنرمندان ذن، از خلال مشاهده آثار و شنیدن اشعار، تنها از درک و احساس این جان مایه، لذت برد و هیچ دم نزد. اما شاید جستن برخی مفاهیم و یافتن اصول آن جان مایه، به درک بهتر و احساس لذت بیشتر از آن، سودمند واقع شود. در منابع متعدد از بسیاری از این اصول سخنان فراوان رفته است. برخی صاحب نظران این اصول را در انواع هنرهای ذن پی‌گیری نموده و آنها را بیان کرده‌اند. به عنوان مثال می‌توان از مفاهیمی چون «سابی»^۳، «وابی»^۴، «امساک در قلم»، «سبک یک گوشه»، «تهیت» و... یاد کرد.^۵ یکی از این مفاهیم بسیار مهم که شاید کمتر به آن پرداخته شده است، مفهوم «زمان» می‌باشد. زمان به عنوان عنصری ناپیدا، اما همواره حاضر بر بستر جلوه‌های گوناگون این آیین می‌باشد. «هر آفرینش یا شکل هنری که خود درونی را نشان می‌دهد، درسی است یا حداقل گواهی است برای دیگران. اثری از این نوع سعی می‌کند که با مفهوم زمان بازی کند. حیات باید بی‌درنگ به بند کشیده شود و نباید با هیچ گونه انحراف در قواعد و آداب تغییر کند.» (دله، ۱۳۸۲، ۸۶)

در این جا با صرف نظر کردن از توضیح سایر مفاهیم و اصول اولیه ذن در هنرها و... مشخصاً به مفهوم زمان پرداخته می‌شود و نحوه بروز آن به شکل‌های مختلف. البته در ادامه کار، هر جا که برای روشن تر شدن این مفهوم لازم باشد، سایر مفاهیم اولیه ذن که در بالا نمونه‌هایی از آنها ذکر شد، به تناسب بحث مطرح شده، بسط داده خواهند شد.

◆ زمان در آیین ذن

در بحث از «یگانگی با طبیعت» در آیین ذن، مفهوم زمان خود را نمایان می‌کند. البته باید توجه کرد که در این

در ارتباط با ساتوری و اشراق نیز مطرح است. اگر چه در ذن عموماً بیداری آنی پذیرفته شده است، اما باید توجه کرد که منظور این نیست که «ساتوری خیلی تند و غیر منتظره، تماماً و ناگهان فرا می‌رسد، زیرا سرعت محض با ذن ارتباطی ندارد و دلیلش این است که ذن رهایی از زمان است.» (همان، ۲۵۸) رهایی از زمانی که در این جا مطرح شده، رهایی از زمان به مفهوم معدود و سپنجی آن است. زمانی که استمراری است برگشت ناپذیر. اما رهایی از این زمان به منزله بی اهمیت بودن آن نیست؛ بلکه نوع دیگری از زمان هست که با رهایی از این زمان برگشت ناپذیر، خود را آشکار می‌کند و همان طور که پیشتر گفته شد آن را حال مطلق یا اکنون جاویدان نامیده‌اند و آن چه در ذن اهمیت دارد خلق این لحظه به طور مدام است. انواع آیین‌ها و هنرهای ذن سهمی در این بازآفرینی دارند. هر بار با درک حس لحظه و خلق آن، آن زمانی که گفتیم آغاز بی آغاز همه چیز است احیا می‌گردد و به زمان حال و اکنون فرا خوانده می‌شود و این چنین با بازآفرینی زمان، زندگی و گیتی نوآیین می‌شود.

برای پیگیری اندیشه استادان ذن دربارهٔ زمان می‌توان به عنوان مهمترین و بزرگ ترین استاد در این زمینه به «ای هی دوگن» اشاره کرد. اما در این جا لازم است گفته شود که سنگ چائو^۸ از شاگردان برجسته راهب و مدرس بزرگ هند کوماراجیو^۹، نظریاتی دارد که بسیار نزدیک به آرای «دوگن» می‌باشد. آلن واتس در کتاب خود به نام «طریقت ذن» عنوان می‌کند که «دو تا از حکمت‌های سنگ چائو ممکن است به نظر برسند که برای پیدایش بعدی ذن مقداری اهمیت داشته باشند. یکی نظریه او دربارهٔ زمان و تغییر و تبدیل، و دیگری این ایده او که می‌گوید «پراجنا دانش نیست.» اما بخش مربوط به تغییر ناپذیری اشیاء، در کتابش به نام کتاب چائو، چنان اصیل و بکر و در عین حال به طرز شگفت‌انگیز، به بخش مربوط به زمان در اولین جلد کتاب «شوبوگنزو»^{۱۰} اثر «دوگن» شبیه است، که فلاسفه مشهور ژاپنی ممکن نبوده با آن آشنایی نداشته باشند.» (همان، ۱۱۱) این مطلب نشان می‌دهد که آراء دوگن پیش‌تر از او نیز وجود داشته‌اند و وی به طور گسترده به بسط و شرح آن‌ها پرداخته و آن‌ها را به صورت منسجم و مکتوب در آورده است.

◆ زندگی‌نامه‌ای هی دوگن

قبل از آن که به بیان و بررسی مهم‌ترین تئوری زمان در آیین ذن بپردازیم، لازم است مختصری در مورد نظریه پرداز این تئوری مهم و تاریخچه زندگی او بدانیم. این استاد بزرگ ژاپنی؛ «ای هی دوگن» نام دارد. وی معتقد است آن چه را

از آن جا که زمان در ارتباط با حرکت و تغییر مطرح می‌گردد و به یاری آن درک می‌شود، در توضیح جهان جی جی موگه و بسط مفهوم زمان در ارتباط با آن نیز حرکت و تغییر عامل مهمی به حساب می‌آیند. چنان که «نیروی به جنبش در آورندهٔ جهان جی جی موگه دلی پر از همدردی است که «من» ما با داشتن آن از حدودش می‌گذرد و در آن سوی خود گسترده می‌شود و من‌های دیگر می‌شود. آنها او هستند و او، آنها است.» (همان، ۶۵) و این همان بازگشت به عالم یکتا، ازلیت و آغاز بی آغاز است؛ به دور از دوئی. «در جهان جی جی موگه زمان، مکان است و مکان، زمان؛ این دو در یک نقطه ی مطلق، یعنی «این جا - اکنون» به هم می‌آمیزند و همه چیز از این نقطهٔ مطلق پیدا می‌شود و جهان جی جی موگه را آشکار می‌کند.» (همان) در این جا لازم است پیش از پرداختن به اهمیت «لحظه» و این که چه جایگاهی در انواع هنرهای ذن دارد، گفته شود که از میان دو نوع بیداری تدریجی و آنی، برای رسیدن به اشراق که در تعالیم بودایی آمده است، بیداری آنی اهمیت ویژه‌ای دارد و این خود تأکیدی است بر اهمیت «لحظه و آن». به طوری که «حکمت پیشوای ششم (هوئی ننگ) درک مرحله به مرحله و روش تدریجی را نمی‌پذیرد؛ بیداری به طور کلی بیداری کامل است. چون طبیعت بودا قسمت قسمت نیست، لذا خرده خرده هم ادراک نمی‌شود.» (واتس، ۱۳۶۹، ۱۱۶) آن جا که سخن از زمان به میان می‌آید، نوعی ارتباط زمان با حرکت و جنبش و سرعت نیز مطرح می‌شود. این که چه نوع حرکتی مد نظر است و یا به چه سمتی باید باشد و با چه سرعتی؛ بحثی که در این جا به آن پرداخته نمی‌شود. اما آن چه که در رابطه با مباحث عنوان شده تا این جا می‌توان گفت این است که در فرهنگ ذن، جهان در حال رفتن به جایی نیست و مقصد خاصی نیز برای آن متصور نیست. از این رو هیچ شتابی هم دیده نمی‌شود. آن چه اهمیت دارد «آن» و «لحظه» است. تنها زیستن در لحظه اهمیت دارد و لذت بردن از آن چه که در لحظه رخ می‌دهد. به نحوی که می‌توان گفت «ذن سفری است بی پایان و بدون مقصد. در سفر بودن یعنی زنده بودن ولی به مقصد رسیدن یعنی مردن.» (همان، ۲۵۵) مهم زیستن در زمان است و نه سپری کردن و به جایی رسیدن. بازتاب این نحوه تفکر را در هنرهای ذن می‌توان مشاهده کرد. نکته‌ای که در هنرهای ذن باید مورد توجه قرار گیرد این است که «بیشتر بخواهیم مشغول پرداختن به آن‌ها باشیم نه این که به فکر تمام کردن آنها باشیم. ولی از این مهم‌تر، لذت و بهره‌وری واقعی از آن‌ها در آن چیزی است که در خلال تمرین و عمل به طور غیر عمد رخ می‌دهد.» (همان، ۲۵۶) این شتاب نداشتن

مجموعه گفتارها درباره حکمت بودا در نود و پنج گفتار در گستره موضوعاتی از تجربیات رهبانی گرفته تا فلسفه زبان، وجود و زمان. وی بر تقدم مطلق به مراقبه نشستن و بر جدایی ناپذیری تجربه و اشراق تأکید کرده است.» (همان) هرچند دوگن در چین استاد حقیقی خود را یافت و در آن جا آموزش دید، اما زبان آثارش، زبان مادری اوست. «در زمانی که معمول و مرسوم بود که آثار بودیسم به زبان چینی نوشته شوند، دوگن اغلب به زبان ژاپنی می نوشت تا ماهیت ذن خود را، آن گونه که خودش به آن رسیده بود؛ مختصر، متقاعد کننده و الهام بخش انتقال دهد.» (همان) همان طور که گفته شد، علیرغم گستردگی و عمق نظرات و آراء این استاد بزرگ، اما زندگی طولانی نداشت. «وی در سال ۱۲۵۲ میلادی بیمار شد و درمان پزشکان هم سودمند واقع نشد و یک سال بعد درگذشت.» (www.tenzo.net)

◆ تئوری دوگن

در تاریخ تفکرات بودایی، تألیفاتی درباره زمان وجود دارد مانند «مادیمیکیه»^{۱۹} و «هو این تان سوان چی»^{۲۰} و مانند آن^{۲۱}. اما همان طور که پیش تر هم گفته شد، دوگن پا را فراتر نهاده و تجربه زمان را به عنوان یک سیستم تفکر، سازمان دهی کرده است. البته آن چه وی بیان کرده تجربه شخصی وی می باشد. «دوگن می کوشد تا گواهی بر رؤیت حقیقت دهد؛ حقیقتی که خود او در حال مراقبه بدان دست یافته است.» (ایروتسو، ۱۳۷۴، ۷)

زمان به عنوان یکی از مهمترین مفاهیم مورد توجه دوگن در بسیاری از نوشته هایش، موضوع مورد بحث دوگن می باشد. به نحوی که حتی در گسترش این مفهوم به ارائه نظریاتی در مورد زندگی و مرگ هم می پردازد. دوگن در اثر شاهکار خود؛ «شوبوگنزو»^{۲۲}، در مقالاتی با عناوین، *sansuikyo, kenbutsu, uji zenki, bussho, menjo, kalinzammai, kuge, genjokoan, daigo* از زمان صحبت کرده است. اما *uji*، مطالعه تخصصی او درباره زمان می باشد که در آن عقیده منحصر به فرد خود درباره زمان را مطرح می کند.

تئوری زمان دوگن را به شش مشخصه زیر می توان طبقه بندی کرد:

۱. این همانی وجود و زمان
۲. زمان ویژه
۳. زمان ابتدایی
۴. اصل تداوم زمان
۵. حال مطلق
۶. زمان در عمل یا زمان عملی (www.religion.ucsb)

بیان کرده. از طریق تجربه دریافت کرده است. بنابراین دانستن نحوه زندگی او و شیوه نگرستن وی به جهان، مسلماً در درک بسیاری مسائل راهگشا خواهد بود.

«ای هی دوگن، بنیانگذار و استاد بزرگ فرقه سوتو ذن»^{۱۱} ژاپن، در سال ۱۲۰۰ میلادی در کیوتو متولد شد. از آن جا که پدر و مادر وی از مقامات دولتی بودند، انتظار میرفت وی نقش فعالی را در سیاست های کشور به عهده بگیرد. در ۳ سالگی پدر و در ۸ سالگی مادرش را از دست داد. از این رو وی ناپایداری و بی ثباتی این جهان را قویا احساس کرد.» (www.Tenzo.net) به نظر می رسد که این اتفاق یکی از مؤثرترین عوامل در زندگی این استاد بزرگ بوده است؛ یعنی از دست دادن پدر و مادر در سنین کودکی، تأثیری عمیق بر روحیاتش داشته است. به گونه ای که مسیر زندگی او را به نحو دیگری رقم زده است. «وی در بهار ۱۳ سالگی از همه مقامات اجتماعی کناره گیری کرد و مصمم شد که یک روحانی شود و به مدرسه بوداییان ژاپنی وارد شد.» (همان) در سن جوانی برای او این سؤال به وجود آمد که: هر دو دسته تعالیم و اصول عوامانه و خاص بودا بر این عقیده هستند که روشن شدگی از ازل در ذات همه موجودات زنده هست، با این وجود، چرا همه بوداها در گذشته و حال آینده، اشراق را می جویند؟ این شک وی را به سوی مطالعه بودیسم نزد استادان رین زایی^{۱۲}، ایسای^{۱۳} و مایوزن^{۱۴} در طول نه سال هدایت کرد.» (www.unitedearth.com) علیرغم آموزش های سختی که وی در دیرهای ژاپن دید، برای یافتن پاسخ خود همواره جستجو می کرد. این طلبگی تا حدی بود که به سرزمین خود و استادان آن دیار اکتفا نکرد. به گونه ای که «وی در سن ۲۴ سالگی برای جستجوی حقیقت به چین رفت. او در تالارهای مراقبه از جایی به جایی سرگردان بود. سرانجام جواب پرسش خود را گرفت و به اشراق رسید. از استادش - نا یو جی یو^{۱۵} - نشان جانشینی دریافت کرد و به عنوان فرد انتقال دهنده تعالیم، انتخاب شد.» (www.tenzo.net) بعد از اتمام این مرحله از زندگی دوگن، او مرحله جدیدی را می آغازد؛ مرحله ای که در واقع نتیجه تمامی آموزش ها و مراقبه های اوست. یعنی «بعد از چهار سال دوری از وطن، به ژاپن بازگشت و در سال ۱۲۴۴ میلادی، معبد ای هی جی^{۱۶} را در اچیذن^{۱۷} تأسیس کرد تا رویکردش را گسترش دهد.» (www.unitedearth.com)

این استاد بزرگ اگر چه طول عمر زیادی نداشت اما توانست، آن چه را که آموخته بود و آن چه را که به تجربه دریافته بود، در قالب مکتوب ارائه دهد. «او ده سال پایانی زندگی را صرف آموزش و نگارش کرد. شاهکار دوگن شوبوگنزو است؛ «گنجینه و چشم حکمت حقیقی»^{۱۸} یک

◆ ویژگی‌های تئوری دوگن

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های تئوری دوگن این است که در آن، با زمان به گونه‌ای منحصر به فرد برخورد شده است. از آن جا که زمان مفهومی انتزاعی است، توضیح دادن آن مشکل است. این گفته سنت آگوستین، این مطلب را بهتر روشن می‌کند: «اگر کسی درباره زمان از من نپرسد، من همه چیز را درباره آن می‌دانم. اما اگر کسی از آن بپرسد، من هیچ چیز درباره آن نمی‌دانم.» (www.zenki.com) با وجود این که زمان با زندگی ما گره خورده و در تمام شئون زندگی ما جاریست، اما نمی‌توان به راحتی آن را توضیح داد. اما زمان در نظریات دوگن، وجهی کاملاً عملی دارد و در واقع وسیله‌ایست برای درک واقعیت. در این جا هریک از جزئیات تئوری دوگن درباره زمان به اختصار توضیح داده می‌شوند:

۱. این همانی وجود و زمان: برای درک بهتر مفهوم انتزاعی زمان، دوگن از مفهوم «وجود» بهره گرفته است؛ و در واقع مفهوم زمان را با وجود، تعریف می‌کند. به گونه‌ای که زمان هیچ معنا و مفهومی بدون در نظر گرفتن وجود ندارد. دوگن این مطلب را در «Uji» این گونه مورد تأکید قرار می‌دهد: «زمان، وجود است و وجود، زمان؛ و باید همه چیز را در این جهان، زمان ببینید.» (همان)

۲. زمان ویژه: این زمان به گونه‌ای در نظر گرفته شده است که گویی هر لحظه پاره‌ای مجزا است در میان امتداد بیکران زمان. این همان دیدگاه معمول و مرسوم زمان، از نظر مردم معمولی است که لحظه‌ها را جدا کرده و تحت عناوین «این زمان» و «آن زمان» نام‌گذاری می‌کنند؛ یعنی یک نوع زمان منفصل. «دوگن زمان جدا شده از آینده و گذشته را زمان معمولی می‌داند و آن را در مقابل زمان ابتدایی قرار می‌دهد.» (همان)

۳. زمان ابتدایی: دوگن بر بستر لحظات جداگانه‌ای که او هریک از آنها را به منزله یک وجود می‌داند، فرم نامحدودی از زمان را در نظر می‌گیرد. این زمان دارای ماهیت مادی نمی‌باشد. «Uji^{۲۳} سرچشمه همه واحد‌های زمان در نظر گرفته می‌شود. همه مخلوقات روی زمین و درون آب از Uji به وجود آورده شده‌اند. همه چیز در تاریکی و روشنایی از Uji به وجود آمده‌اند. این بیانیه‌ها، فرایند زمان هستند؛ بدون در نظر گرفتن زمان هیچ چیز نمی‌تواند به وجود آید.» (همان) از آن جا که این بخش یکی از مهم‌ترین بخش‌های تئوری دوگن می‌باشد، لازم است برای مشخص شدن اهمیت آن، مقایسه‌ای میان آراء و برخی نظریات دیگر صاحب نظران انجام شود. در تقسیم‌بندی‌هایی که برای مفهوم زمان در ادیان سنتی جهان قائل شده‌اند، یک نوعی از آن به صورت اعتقاد به زمانی است که می‌تواند دورانی

باشد. این نوع از زمان در اصل «مدتی است ثابت و لحظه‌ایست ابدی که در اصل تغییر و تبدیل نمی‌پذیرد، همانند آیین تائویی چینی.» (شایگان، ۱۳۸۸، ۱۴۳) اگر این مطلب را یادآوری کنیم که ذن در واقع تکامل عملی اندیشه بودایی است و «پیدایش ذن در اثر برخورد جهان بینی تائویست‌ها و کنفوسیونیست‌ها با اصول ماهایانیسم بوده است» (واتس، ۱۳۶۹، ۱۰۹)، بی‌ارتباط نخواهد بود که عقاید و آرای دوگن در این حوزه - زمان ابتدایی - را با توجه به مفاهیم مطرح شده در مورد زمان مقدس و زمان اساطیری بسط دهیم. اگر چه خود دوگن اشاراتی بسیار ظریف و البته مبهم در این باره دارد؛ آن جا که وی این همانی وجود و زمان را مطرح می‌کند، در واقع کوتاه‌ترین بخش زمان، یعنی یک «آن»، را معادل با یک «آن وجودی» قرار می‌دهد. بنابراین وجود هر شیئی، در واقع یک سلسله آلهای وجودی است. «در این مفهوم هیچ چیز حتی برای دو لحظه موجود باقی نمی‌ماند، بلکه در هر لحظه چیز جدیدی است.» (ایزوتسو، ۱۳۷۴، ۱۶) این یعنی «خلق مدام»^{۲۴} که دوگن اشاره می‌کند در خلال مراقبه ذن باید به این تجربه دست یافت و این بعد از زمان را تجربه کرد. «در این بعد تمام اشیا هم زمان به نظر می‌آیند، آن چنان که گویی اختلاف میان آنان از نظر زمانی، کاملاً ناپدید گشته است؛ چرا که هر «آن منفرد وجودی» در واقع تحقق تمام «آنات وجودی» است. «(همان) لازم به یادآوری نمی‌باشد که دوگن فردی مذهبی بوده است، اما با توجه به نظریات اخیر وی، ارتباط میان «زمان ابتدایی» او و آن چه که «الیاده»^{۲۵}، «زمان مقدس» می‌داند را می‌توان در این جا مطرح کرد؛ زمان مقدسی که پایا و کاستی ناپذیر است. «آن لحظه شگفت‌انگیز بدایت‌ها، که نمونه‌های ازلی و کردارهای بغانه و بالاتر از همه فعل الهی خلقت، ضمن آن به وقوع پیوسته است.» (الیاده، ۱۳۸۴، ۸) البته در یک بررسی تطبیقی می‌توان جزئیات این دو بحث را مطرح کرد و مورد مقایسه و تحلیل بیشتر قرار داد. اما از آن جا که هدف این نوشته پرداختن به این مقایسه نمی‌باشد، تنها به اشاره‌ای جزئی اکتفا می‌شود. لذا می‌توان گفت تجربه «خلق مدام» در حین مراقبه ذن و تجربه «اکتون بی زمان» که در آن همه اشیا هم زمان ادراک می‌شوند، مشابه زمان قدسی‌ای است که الیاده آن را نو شدن بی در پی با برگزاری آیین‌های مقدس و تکرار اعمال ازلی می‌داند.

۴. تداوم در زمان: تداوم ویژگی زمان است، یعنی بدون تداوم، فرایند زمان قابل درک نخواهد بود. اگرچه دوگن به «زمان ویژه» قائل است و آن را به عنوان واحدی یکپارچه و منفصل می‌داند که پیوسته در حال تغییر است، اما در عین حال معتقد است که «زمان تغییر می‌کند، بدون از

باور نکرده‌ی خود قرار دارد. می‌اندازد. حالتش وایی نامیده می‌شود. « (واتس، ۱۳۶۹، ۲۳۶) البته وایی به عنوان مفهومی ذهنیتر و شخصیت‌تر از سابی، در واقع آرمان ذن می‌باشد. زیرا همان طور که گفته شد؛ ذن بیشتر بر ادراک ساده‌ترین کارهای زندگی تأکید می‌ورزد و پرداختن و مشغول بودن به همین اعمال را جزئی از رسیدن به اشراق می‌داند.

۳. آوار^{۲۸}: « هنگامی که این لحظه‌ها غمی شدیدتر مثل غم غربت، غم مربوط به خزان و ناپایداری دنیا پدید می‌آورد، آن را حالت aware می‌نامند. « (همان)

۴. یوگن^{۲۹}: « هنگامی که تجسم عبارتست از درک ناگهانی چیزی راز و رمزی و عجیب و غریب که به چیز ناشناخته‌ای که هرگز آشکار نمی‌شود، اشاره دارد، آن را حالت yugen می‌نامند. « (همان)

در انتهای بحث از زمان در آیین ذن نمونه‌هایی از هنر ذن و آیین‌های مربوط به آن ذکر می‌شود و به اختصار مفهیمی که پیش‌تر در مورد زمان ارائه شد، متذکر می‌شوند. هنر چای یکی از جلوه‌های آیین ذن در زندگی روزمره می‌باشد که ویژگی‌های آیینی و هنری خاص خود را دارد. سابی و وایی با اشاره به یکی از اصول آیین چای - آرامش (جاکو) ۳۰ - ارتباط این آیین را با زمان مطرح می‌کنند. ۳۱ «احساس حال بی‌کران هیچ‌گاه نیرومندتر از زمان «چانویا» یا آیین چای نشان نیست. معنی دقیق این اصطلاح چیزی است شبیه «چای با آب جوش» و ذن از این راه نفوذ غیر قابل‌وصفی روی زندگی ژاپنیان داشته است. « (همان، ۲۴۶)

گفته شد که دوگن عقیده دارد « هر چیز منفرد در هریک از لحظه‌های وجود متوالی خود، تحقق کل چیزهاست. « (ایزوتسو، ۱۳۷۴، ۱۲) در هر آن، یک وجود، ضمن حفظ بودن خود، همه عالم هستی را نیز در بر می‌گیرد. نویسنده چینی کتاب « عرفان چینی و نقاشی جدید » می‌نویسد: « نقاش بنا به سنت، پیش از ساختن اثرش باید در آن چون یک کل بنگرد، یا درست آن که، آن را احساس کند. ده سال خیزران بکش، خیزران شو و به هنگام کشیدن خیزران همه را پاک فراموش کن. صاحب فن خطا ناپذیر خود را به دست الهام می‌سپارد. « (پاشایی، ۱۳۷۶، ۱۳۴) اگر چه این بیان به ناخودآگاهی هنرمند در حین خلق اثر و ممارست او برای رسیدن به این مرحله اشاره دارد، اما چیزی مهم‌تر نیز در این جا مطرح است و آن، خلق مدام است؛ خلق در لحظه. « خیزران شدن و به هنگام کشیدن خیزران، این را که تو با آن یگانه‌ای را فراموش کردن- این است ذن خیزران، این با حرکت موزون روح که در خیزران و نیز در خود هنرمند هست حرکت می‌کند. ذن در حقیقت آن را با این سخن می‌گوید: «یک در همه و همه در یک» (همان)

دست دادن تداومش و زمان، زمان است به دلیل این که مدام است. « (www.zenki.com) در نهایت این روند تداوم در زمان معادل است با روند تجربه‌گرایی انسان از گذشته تا به آینده و برعکس. دوگن بیان می‌کند که: «سرانجام همه موجودات به هم متصل می‌شوند و به زمان تبدیل می‌گردند. « (همان) ۵. حال مطلق: حقیقت مطلق، زمان و مکان کنونی است. بنابراین تجربه لحظه، خود به تنهایی روشن‌شدگی است. همان طور که بارها گفته شد، تنها لحظه اهمیت دارد. دوگن این فکر را این گونه بیان می‌کند: « زمان از امروز به هر روز ادامه دارد. زمان از اکنون به اکنون می‌رود. تداوم مجزا و تحرک ایستا تنها در این لحظه امکان پذیرند و این «اکنون بی‌زمان» است. « (همان) در واقع اندیشه «زمان بی‌زمان» به کیفیت بی‌زمانی مطلق اشاره می‌کند و این حال مطلق است. ۶. زمان عملی: از نظر دوگن زمان بدون عمل (تجربه) نمی‌تواند وجود داشته باشد. بنابراین بیان می‌کند که «هیچ حالی، جدا از عمل انسان وجود ندارد، آن جا که ما حقیقتاً زندگی می‌کنیم، حال را در می‌یابیم و نه در جای دیگر. « (همان)

◆ تجلی زمان در هنر ذن

همان طور که گفته شد، جان مایه ذن و آن چه که ذن سعی در بیان آن دارد، بیشتر از آن که در قالب فلسفه پردازی گفته آید، در گفته‌های معماوار اساتید ذن و انواع هنرهای ذن تجلی یافته است. برای پی‌گیری زمان و آن چه که تا به این جا در مورد آراء دوگن در این باره گفته شد، لازم است به مفهیمی اولیه پرداخته شود که جلوه آن‌ها در هنر ذن به روشنی قابل مشاهده می‌باشد. تا بدین جا بر اهمیت «آن» و لحظه در ذن به کفایت سخن گفته شد. اما در این جا باید به انواع جلوه‌های یک لحظه در هنر ذن پرداخته شود. بر اساس احساس هنرمند ذن، در یک لحظه خاص، چهار نوع مفهوم مطرح می‌شود:

۱. سابی: « جایی که خلق و خوی و حالت در این لحظه منزوی و آرام باشد، سابی نامیده می‌شود. « (واتس، ۱۳۶۹، ۲۳۶) «سابی ۲۶ چیزی را می‌رساند که زمان آن را داده است؛ و شاید بنیاد نهایی هر تنهایی باشد، چه زمان بیش از مکان فاصله ایجاد می‌کند. « (پاشایی، ۱۳۷۶، ۱۲۵) از آن جا که سابی نوعی مفهوم هشدار دادن را به ذهن متبادر می‌کند، با نوعی بیدار کردن و یک احساس ابتدایی روبرو می‌شویم و این همان زمان ابتدایی‌ای است که دوگن جزء تئوری خود مطرح کرد: « لحظه شگفت‌انگیز بدایت‌ها»

۲. وایی: « هنگامی که هنرمند احساس افسردگی یا غم کند و در این خلا ویژه احساس، نگاهی آنی به چیزی که بیشتر عادی و فروتنانه است و در حالت « این چینی^{۲۷}»

◆ نتیجه‌گیری

۱. در اغلب تفاسیر ارائه شده از انواع آیین ها و هنر های ذن، زمان به عنوان مفهومی اساسی به صورت بارز یا پنهان، کلی یا جزئی مورد اشاره قرار گرفته است.

۲. اساتید و هنرمندان ذن خود آگاه یا ناخودآگاه، با اثر هنری خود یا با سخنان معماوار خود با پذیرفتن ناپایداری این جهان، عقیده دارند که باید لحظه لحظه این عمر را درک کرد و آن را ارزشمند شمرد و همان طور که بارها بر آن تأکید شد، استاد نظریه پرداز ذن، «ای هی دوگن» این عقیده را به اوج آن رسانده و بیان می‌کند که زمان عین وجود است. یعنی هر وجود منفرد را معادل با یک «آن» و یک لحظه می‌داند تا بر آن تأکیدی مضاعف ورزد.

۳. با بررسی نظرات و آرای گوناگون درباره مفاهیم بنیادین و اساسیای چون سابی، وابی، آوار و... روشن می‌گردد که بنیاد تمام این مفاهیم چیزی به جز زمان و آن هم البته «لحظه» نمی‌باشد. ۴. اگر چه در آراء دوگن هیچ اشاره مستقیمی به مفاهیم اساطیری زمان نشده است اما با مقایسه آرای او با نظرات صاحب نظرانی که در این زمینه مطالعاتی را در میان اقوام و ملل گوناگون انجام داده‌اند، تشابهات و ارتباطات بسیاری میان آنها مشاهده می‌شود که بحث و مطالعه خاصی را می‌طلبد.

◆ بی نوشت‌ها

1. Eihei Dogen

۲. آلن واتس در بحث از بیداری آنی و تدریجی بودن که به عنوان دو روش برای رسیدن به اشراق (ساتوری) در ذن و سایر مکاتب عرفانی بودایی مطرح‌اند، به این نتیجه می‌رسد که سنت راه مستقیم که خارج از چین وجود داشته است، نشانگر منابع ابتدایی و اصلی آن در بودیسم هندی بوده است. وی عنوان می‌کند که «یک دلیل روشن برای فقدان این منابع این است که اصول و روش‌هایی مانند ذن که خیلی به آسانی در معرض تعبیرات غلط قرار می‌گیرند باید مانند یک حکمت سری محفوظ بمانند.» (واتس، ۱۳۶۹، ۱۰۸)

3. Sabi

4. Wabi

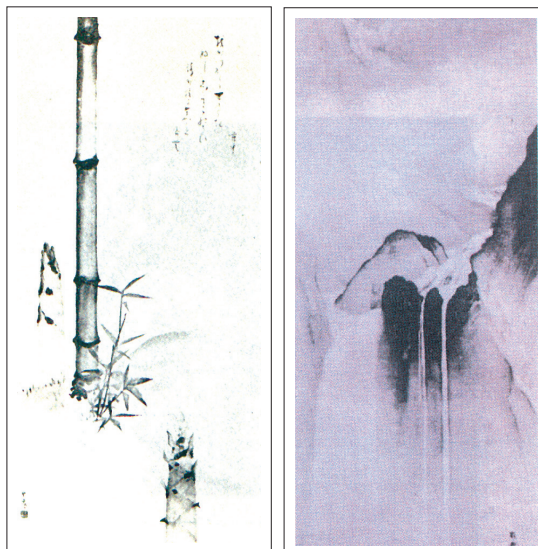
۵. پیشنهاد می‌شود برای آشنایی با این مفاهیم و نحوه ظهور آن‌ها در مکتب ذن، به کتاب‌های ذن چیست؟ نوشته ع. پاشایی و طریقت ذن نوشته آلن واتس، مراجعه شود.

۶. کگن، که به سنسکریت avatamsaka خوانده می‌شود، فلسفه ذن به شمار می‌آید. (پاشایی، ۱۳۷۶، ۱۳)

۷. برای توضیحات بیشتر در این مورد به کتاب ذن چیست؟ نوشته ع. پاشایی صفحات ۶۴-۶۱ مراجعه شود.

8. (384-414) Seng-chao

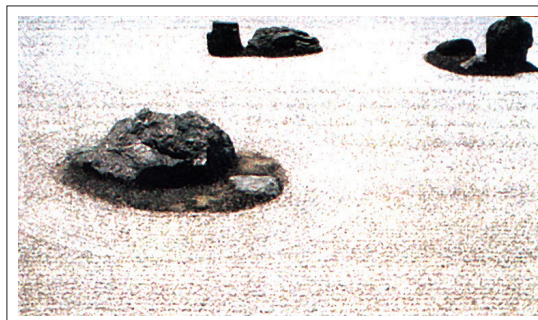
9. Kumaraghva

■ تصویر ۱: آبشار از هاشیموتو گاکهو، ژاپن، ق ۱۹ ■ تصویر ۲: خیزران از گوشون، ق ۱۸

« آب جاری بیان کننده چیزی است که همواره دیگرگون می‌شود و با این همه همیشه همان است. » (همان، ۱۷۸) این تصویر ضمن به تصویر کشیدن آبشار که به نظر جودی واحد می‌آید، نیم نگاهی نیز به مفهوم خلق مدام انداخته است؛ «هیچ چیز حتی برای دو لحظه موجود باقی نمی‌ماند. بلکه در هر لحظه چیز جدیدی است. » (ایزوتسو، ۱۳۷۴، ۱۷) جریان آب آبشار تداعی کننده مفهوم تداوم در زمان - که دوگن به طرح آن می‌پردازد - می‌باشد.

باغ‌های ژاپنی یکی دیگر از جنبه‌های هنری آیین ذن می‌باشند. مناظر این باغ‌ها که اغلب بدون آب و موسوم به باغ خشک است، زیبایی‌شناسی خاص خود را دارند. با توجه به این که «باغ‌سازان ژاپنی همیشه در هر سنگی فردیتی یافته‌اند» (یوسا، ۱۳۸۴، ۹۳) می‌توان گفت این نوع چیدمان سنگ‌ها نوعی مراقبه ذن را نیز فرا یاد می‌آورد. در این جا نیز می‌توان به تئوری دوگن اشاره کرد؛ که وی قائل به این همانی وجود و زمان است، تداوم لحظه‌ها، تداوم زمان و تداوم وجودها، تداوم کل جهان است. لذا این فردیت سنگ‌ها، جزئی از کل جهان هستی است. ضمناً یاد آوری می‌شود که سادگی این باغ‌ها نیز همان جوهر سادگی و بی‌آلایشی هنرهای ذن و تجلی بخش مفهوم وابی می‌باشد.

■ تصویر ۲: باغ ریوان - جی، کیوتو

29. Yugen

30. Jaku

۳۱. برای توضیحات بیشتر در این مورد مراجعه شود به ع، پاشایی. ذن چیست؟. صص ۱۲۵-۱۲۷

◆ فهرست منابع

منابع فارسی

- ۱- الیاده، میرچا. **اسطوره بازگشت جاودانه**. ترجمه: بهمن سرکاراتی. چاپ دوم. تهران. انتشارات طهوری، ۱۳۸۴.
- ۲- ایزوتسو، توشیهیکو. **خلق مدام در عرفان ایرانی و آیین بودایی ذن**. ترجمه: شیوا کاویانی. چاپ دوم. تهران. انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۳- پاشایی، ع. **ذن چیست؟**. چاپ چهارم. تهران. انتشارات نیلوفر، ۱۳۷۶.
- ۴- دله، نلی. **ژاپن، روح گریزان**. ترجمه: ع، پاشایی. چاپ اول. تهران. انتشارات روزنه و فرهنگستان هنر، ۱۳۸۲.
- ۵- شایگان، داریوش. **بت‌های ذهنی و خاطره ازلی**. چاپ هفتم. تهران. مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۸.
- ۶- مارا، مایکل. **زیبایی‌شناسی مدرن ژاپنی**. ترجمه: هاشم رجب زاده. چاپ اول. تهران. فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.
- ۷- واتس، آلن. **طریقت ذن**. ترجمه: هوشمند ویژه. چاپ چهارم. تهران. انتشارات کتابخانه بهجت، ۱۳۶۹.
- ۸- یوسا، میچیکو. **دین‌های ژاپنی**. ترجمه: حسن افشار. چاپ دوم. تهران. نشرمرکز، ۱۳۸۴.

منابع اینترنتی

- 1- Gudo Wafu Nishijima Roshi. **Shobogenzo. translated by M.Eido Luetchford**. www.dogensangha.org.uk .2009/10/06.
- 2- "Dogen :Theories and Doctrines". www.religion.ucsb.edu/classes/religion21_wo6/lecture notes6.pdf . University of California.2009/11/08.
- 3- Hisachi,Takanashi . "The short biography of dogen" . www.tenzo.net/english/eng2.htm .2009/12/05.
- 4- " Biography of dogen" . www.unitedearth.com.au/dogen/html.biography
- 5- Cohen, Ofer . "The standpoint of dogen and his ideas on time" . www.zenki.com . 2009/11/29.

◆ منابع تصاویر

۱. تصاویر ۱ و ۲. پاشایی، ع. **ذن چیست؟**. چاپ چهارم. تهران. انتشارات نیلوفر. ۱۳۷۶. صص ۱۱۸.
۲. تصویر ۳. دله، نلی. **ژاپن، روح گریزان**. ترجمه: ع، پاشایی. چاپ اول. تهران. انتشارات روزنه و فرهنگستان هنر. ۱۳۸۲. صص ۹۶.

10. Shobogenzo

11. Soto zen

12. Rinzai

13. Eisai

14. Myozen

15. Nyogyiyo

16. Eiheiji

17. Echizen

۱۸. عنوان کتاب دوگن - شوبوگنزو. در کتاب زیبایی شناسی مدرن ژاپنی نوشته مایکل کارا، تحت این عنوان ترجمه شده است.

19. Madhymaika

20. Hua- yen-tan-hsuan-chi

۲۱. برای توضیحات بیشتر مراجعه شود به

his ideas on time The standpoint of Dogen and, www.zenki.com

۲۲. اصل این کتاب به زبان انگلیسی ترجمه شده است و این ترجمه در پایگاه اینترنتی www.dogensangha.org.uk قابل دسترسی می‌باشد. سایر منابعی که به توضیح نظریات دوگن از روی کتاب شوبوگنزو پرداخته اند و مورد استفاده این مقاله قرار گرفته‌اند، در پایگاه‌های اینترنتی ارجاع داده شده در بخش فهرست منابع قابل دسترسی هستند. اصل این منابع به زبان انگلیسی بوده و نگارنده این مقاله، به فراخور بحث به ترجمه آنها پرداخته، که البته خالی از اشکال نمی‌باشد.

۲۳. فصل «uji» از کتاب شوبوگنزو، بحث دوگن درباره اهمیت anatica و anatta. دو اصطلاح بودایی معادل با «خود ناپایدار» و «تغییر مدام». و کاربرد آن‌ها در پیمودن مسیر تفکر و دریافت درست می‌باشد. مترجم این کتاب هوبرت نیمرن (Rev. Hubert Nearman) این واژه را به «وجود و زمان» ترجمه کرده است.

۲۴. این عبارت از عنوان کتاب «خلق مدام در عرفان ایرانی و آیین بودایی ذن» گرفته شده است.

۲۵. میرچا الیاده (Mircea Eliade)، متفکر رومانیایی (۱۹۰۷-۱۹۸۶). زمان به عنوان اشتغال دائمی ذهن او، در اکثر نوشته‌هایش تم تکرار شونده است. (الیاده، ۱۳۸۴، ص ۷)

۲۶. در کتاب «ذن چیست؟» آمده است که سابی از ریشه sabiru به معنی زنگ زدن می‌باشد.

۲۷. برای اطلاعات بیشتر مراجعه شود به ع، پاشایی. **ذن چیست؟** صص ۱۸ و ۱۹.

۲۸. در منابعی که برای این مقاله در دسترس بوده اند، این واژه به فارسی ترجمه نشده است. در کتاب «طریقت ذن» به همین شکل «آوار» آمده و در «زیبایی شناسی مدرن ژاپنی» به صورت «آواره» آمده است.

